

ZOOPSIXOLOGIYA VA QIYISIY PSIXOLOGIYA

MAMASHARIPOVA MUQADDAS ORIF QIZI

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Psixologiya yo'nalishi 11ps-2025 guruh talabasi

Email:muqaddasmamasharipova@gmail.com

Tel: +998993072925

SHOMUROTOV ULUGBEK MELIKBOBOYEVICH

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Pedagogika fakulteti,

Pedagogika va psixologiya kafedrasi o'qituvchisi (maqola ilmiy raxbari)

ulugbekshomurotov986@gmail.com<https://orcid.org/0009-0008-8004-499X>

Annotatsiya: Maqolada zoopsixologiya va qiyosiy psixologiya fanlarining shakllanish tarixi, ilmiy predmeti, eksperimental metodlari hamda zamonaviy tadqiqot natijalari keng yoritilgan. Hayvonlar psixikasining evolyutsion asoslari, kognitiv jarayonlari, kommunikativ xususiyatlari va ijtimoiy xulq-atvor modellarining psixologik tahlili beriladi. Qiyosiy psixologiyani inson psixikasini o'rganishdagi o'rni, neyropsixologik jihatlar hamda evolyutsion psixologiya bilan bog'liqligi ilmiy manbalar asosida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: zoopsixologiya, qiyosiy psixologiya, etologiya, kognitiv funktsiyalar, instinkt, o'rganish, evolyutsion psixologiya, neyropsixologiya.

Kirish

Zoopsixologiya va qiyosiy psixologiya psixologiya fanining asosiy eksperimental yo'nalishlaridan bo'lib, ularning markazida hayvonlar va inson psixikasining o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash turadi. XIX asrning oxiridan boshlab Ch. Darvinning evolyutsion nazariyasi psixikaning biologik ildizlarini ilmiy o'rganish uchun

mustahkam poydevor yaratdi. Bihaviorizm, etologiya, neyropsixologiya va kognitiv fanlarning rivojlanishi bu yo‘nalishlarni yanada chuqur ilmiy tizimga aylantirdi.

Hozirgi davrda zoopsixologiya sun‘iy intellekt, neurobiologiya va hayvonlar xulq-atvori modellarini yaratish jarayonlarida muhim o‘rin tutadi. Qiyosiy psixologiya esa inson psixikasining kelib chiqishini, evolyutsion rivojlanishini va kognitiv jarayonlarning shakllanish mexanizmlarini ochishda asosiy nazariy vosita sifatida qaraladi.

1. Zoopsixologiyaning nazariy asoslari

1.1. Zoopsixologiyaning predmeti

Zoopsixologiya hayvonlarning psixik faoliyatini, sezgi-kognitiv jarayonlarini, o‘rganish shakllarini, instinktiv xatti-harakatlarini ilmiy tahlil qiladi. Zoopsixologiyaning asosiy obyektlari: Past rivojlangan organizmlar (mollusklar, hasharotlar); o‘rta darajadagi hayvonlar (qushlar, kemiruvchilar); yuqori rivojlangan sutemizuvchilar (primatlar, delfinlar, fil, qoplonlar). Har bir guruhda psixik jarayonlarning murakkablashuvi, adaptiv xulq shakllari va kognitiv imkoniyatlarning kengayishi kuzatiladi.

1.2. Zoopsixik jarayonlarning evolyutsion kelib chiqishi

Ch. Darwin va uning izdoshlari (G. Romanes, L. Morgan) psixika evolyutsion yo‘l bilan bosqichma-bosqich murakkablashishini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Ularning fikricha:

Instinktlar biologik moslashuv mahsulidir;

Elementar ong shakllari barcha hayvonlarda mavjud;

Murakkab xulq-atvor reaksiyalari evolyutsion tanlanish natijasi.

Zamonaviy izlanishlar (D. Griffin, F. De Waal) hayvonlarda empatiya, xotira, kommunikativ strategiyalar, hatto ijtimoiy me‘yorlarga moyillik mavjudligini isbotlagan.

2. Qiyosiy psixologiya: metodologik asoslar

2.1. Qiyosiy tahlilning nazariy tamoyillari

Qiyosiy psixologiya turli turlardagi kognitiv va xulq-atvor jarayonlarini qiyoslash orqali psixikaning umumiy qonuniyatlarini ochishga xizmat qiladi. Qiyosiy yondashuv quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

Filogenez (evolyutsion taraqqiyot);

Ontogenez (indivud rivoji);

Funktsional moslashuv;

Biologik o'xshashlik va divergensiya.

Bu tamoyillar hayvonlarning turli rivojlanish bosqichlarida psixikaning qanday shakllanayotganini aniqlash imkonini beradi.

2.2. Qiyosiy psixologiyada tajriba metodlari

Qiyosiy psixologiyada quyidagi metodlar qo'llanadi:

a) Eksperimental o'rganish metodlari

Shartli va shartsiz reflekslarni o'rganish (Pavlov, Bekhterev);

Operant o'rganish (Skinner);

Fazoviy xotira testlari;

Predmet barqarorligiga oid tajribalar.

b) Kognitiv testlar

Muammo yechish topshiriqlari (maymunlar, delfinlar, qarg'alar);

Vosita bilan maqsadga erishish sinovlari;

Ko'p bosqichli masalalarni hal qilish.

c) Ijtimoiy xulqni kuzatish

Primatlar, delfinlar va qushlarda ijtimoiy ierarxiya, hamkorlik, agressiya, o'zaro yordam kabi hodisalar o'rganiladi.

3. Hayvonlarda kognitiv jarayonlar

3.1. Xotira

Hayvonlarda quyidagi xotira turlari mavjudligi isbotlangan:

Qisqa muddatli xotira; Uzoq muddatli xotira; Epizodik xotira elementlari (qarg'alarda isbotlangan); Fazoviy xotira (kemiruvchilar, primatlar).

3.2. O'rganish jarayonlari

O'rganishning quyidagi shakllari mavjud:

Habituatsiya – takroriy ta'sirga moslashish; **Klassik o'rganish** – shartli reflekslar; **Operant o'rganish** – rag'bat va jazolanish orqali; **Ijtimoiy o'rganish** – kuzatib o'rganish (primatlar va qushlarda keng tarqalgan).

3.3. Kommunikatsiya

Hayvonlarda kommunikatsiya tizimi murakkab bo'lishi mumkin:

Delfinlarda ovoz to'lqinlari orqali aloqa; Primatlarda imo-ishora tizimlari; Qushlarda murakkab qo'shiq repertuari; Ari va chumolilarda kimyoviy signal (feromonlar).

4. Inson psixikasini o'rganishda qiyosiy psixologiyaning o'rni

4.1. Evolyutsion psixologiyaning manbalari

Qiyosiy psixologiya inson psixikasining quyidagi jihatlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi:

Kognitiv jarayonlarning ildizlari; Ijtimoiy xulqning shakllanishi; Emotsional reaksiyalarning universalligi; Altruizm va hamkorlikning biologik asoslari.

4.2. Neyropsixologik bog'liqliklar

Hayvonlar miyasida olib borilgan tadqiqotlar orqali:

Neyron tarmoqlarning rivojlanish darajasi; Prefrontal korteksning analoqlari; Stress mexanizmlari o'rganiladi.

Bu ma'lumotlar inson neyropsixologiyasiga bevosita tatbiq etiladi.

5. Zoopsixologiyaning zamonaviy tadqiqot yo'nalishlari

Hayvonlar ongini o'rganish: o'zini tanish (self-recognition) testlari, ko'zgudagi tajribalar.

Hayvonlarda empatiya: fillar, maymunlar, delfinlarda kuzatilgan holatlar.

Sun'iy intellekt modellashtirish: hayvonlarning adaptiv xulqi robototexnikada qo'llaniladi.

Kognitiv etologiya: xatti-harakatlarning kognitiv komponentlarini o'rganish.

Tilga o'xshash kommunikatsiya: shimpanzelarga imo-ishora tili o'rgatilishi (Washoe, Koko loyihalari).

Xulosa

Zoopsixologiya va qiyosiy psixologiya psixikaning evolyutsion rivojlanish bosqichlarini ilmiy asosda ochib beradigan fundamental fanlardir. Ularning tadqiqotlari hayvonlar xulqining murakkabligini, kognitiv imkoniyatlarini, kommunikativ va ijtimoiy xulq modellarini chuqurroq tushunishga imkon beradi. Qiyosiy psixologiya esa inson psixikasining biologik ildizlarini o'rganishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu fanlarning rivoji neyrobiologiya, sun'iy intellekt, ekologiya va evolyutsion psixologiyaning taraqqiyotida muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Darwin, C. *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. London, 1872.
2. Lorenz, K. *Foundations of Ethology*. Springer, 1981.
3. Tinbergen, N. *The Study of Instinct*. Oxford University Press, 1951.
4. Skinner, B.F. *The Behavior of Organisms*. New York, 1938.
5. Bekhterev, V.M. *Objective Psychology*. Moscow, 1928.
6. De Waal, F. *Chimpanzee Politics*. Johns Hopkins University Press, 2007.
7. Griffin, D.R. *Animal Minds*. Chicago University Press, 2001.
8. Shettleworth, S.J. *Cognition, Evolution, and Behavior*. Oxford University Press, 2010.
9. Tomasello, M. *Origins of Human Communication*. MIT Press, 2008.
10. Pearce, J. *Animal Learning and Cognition*. Psychology Press, 2013.